

OTO KONTROLÜN SAĞLANMASINDA KUR'ÂN'DAKİ BAZI İNANÇ VE AHLÂKÎ KAVRAMLARIN ROLÜ

THE ROLE OF SOME BELIEF AND MORAL CONCEPTS IN THE QUR'AN IN ENSURING SELF-CONTROL

Geliş Tarihi: 24.10.2022 Kabul Tarihi: 05.12.2022

✉ **MUSA TURŞAK**

DR. ÖĞR. ÜYESİ

BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ

İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ

orcid.org/0000 0002 3366 2620

mtursak@beu.edu.tr

ÖZ

Kişinin kendine söz geçirebilme ve arzularını dizginleyebilme anlamlarına gelen oto kontrol, çağdaş terminolojinin önümüze koyduğu kavramlardan biridir. Asrımızda genellikle öfkenin kontrol edilememesinden kaynaklanan yüksek suç oranlarına karşılık oto kontrolün önemi gün geçtikçe daha iyi anlaşılacaktır. Bireyin davranışlarını düzenlemesinde etkili olan çeşitli faktörler bulunmaktadır. Bunların başında hayata istikamet veren inanç ve ahlâka dair esaslar gelmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de, iman ve ahlâk konuları, ödül ve ceza ifade eden kavramlarının eşliğinde ele alınmaktadır. Kur'an, insanı yüce hedeflere teşvik ederken rahmet içeren, nefsin gayri meşru arzularını baskılamak için de gazap ifade eden kavramları kullanır. Ayrıca nefsin aşırılıklarını dizginlemek için de ahlâka dair takva, sabır, haya, tövbe gibi bazı kavramları kullandığını görmekteyiz. Bu makalede, literatür tarama yöntemiyle, Kur'an'da ele alınan inanç ve ahlâka dair esasların oto kontrolü sağlamadaki rolü ve önemi vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tafsir, Rahmet, Gazap, İman, Ahlâk, Oto Kontrol.

ABSTRACT

Self-control, which means being able to control one's own self and to restrain one's desires, is one of the concepts that contemporary terminology has put before us. In our century, the importance of self-control is acknowledged day by day in the face of high crime rates, which are usually caused by the inability to control anger. There are various factors that are effective in the regulation of an individual's behavior, which is summarized as the regulation of one's actions for a certain purpose. The most important of these are the principles of belief and morality that guides life.

The Qur'an addresses such matters as faith and morality with concepts of reward and punishment. It utilizes concepts of mercy to encourage people towards sublime goals, while employing the concepts of vehemence to suppress the unlawful desires of the nafs. Furthermore, we can observe that the Qur'an uses some concepts of morality such as piety, patience, haya', and penitence in order to restrain the extreme desires of one's nafs. This article emphasizes the role and importance of the Qur'anic principles of belief and morality in self-control through a literature review.

Keywords: Tafsir, Mercy, Wrath, Faith, Morality, Self-control.

SUMMARY

The Qur'an is the last divine book that contains high truths and is at the forefront of being a guide. The spiritual perfection of the human being, who is composed of body and spirit, is among the main goals of the Qur'an. In this respect, there are various suggestions to people. These are the divine principles that a person needs throughout his life, regarding belief, worship and morality, which express the reason for existence and the purpose of creation.

Man, who was created with a high purpose and sent to the earth, which is a place of struggle and testing, is a responsible being. His responsibility stems from his mind and free will given to him as a divine gift. This responsibility brings with it various obligations. In this respect, man is not a being left to his own devices. Every state and movement is controlled and recorded down to the last detail.

The greatest responsibility and purpose of creation of man, who was created with a pure nature and aiming at an eternal life, is to make the will of Allah dominate the earth, both individually and socially. For this, he must first train himself well in every way, and be ready mentally and physically for this important task. However, bodily desires often prevent the realization of such lofty goals. For this, the soul, which is prone to sin and whose worldly desires come to the fore, needs to be disciplined and purified. Because bodily desires often degrade man, while spiritual desires elevate him. In this context, it is necessary to equip it with good qualities in order to suppress, control or neutralize the bad desires of the soul.

It is not as easy as it is thought to control the impulses of a person who is inclined to the ready, impatient, indecisive and has various desires. For this, a good religious education is needed. This education takes place by having faith in Allah (swt), who is endowed with the attributes of perfection, his angels, the hereafter, and taking his Prophets as an example in daily life. The most important issue in this training is will training. It is necessary to have a strong will to suppress and control the bad thoughts and feelings that lead people to evil. For this, what a person who is equipped with sufficient abilities and talents should do is

to use these abilities in the right place.

People who have very complex emotions are inclined towards evil as well as good. While he does good deeds called “salihat”, he also makes mistakes that disturb his conscience. It is possible for him to correct such mistakes that pose a great risk to his material and spiritual life. For this, they should be able to operate the autocontrol mechanism and easily face their mistakes. However, a person who is extremely fond of himself does not easily admit his mistake. This is due to his tendency to freedom and individuation. Only man can achieve freedom by resolutely struggling with his own desires. The hadith of the Prophet, “The real wrestler is the one who defeats his own self, not his opponent”, shows the perspective of Islam on freedom. Those who responsibly reconsider what they have done, come to terms with themselves bravely, and regret their mistakes and repent, achieve true freedom.

Selfish tendencies, characterized with arrogance, heinousness, stinginess, and holding grudge, selfish tendencies that stem from the feeling of enmity are considered wrong and bad in all sources of Islamic morality, especially in the Qur'an. In the context of self-education and purification, it is desired to combat these negative emotions and to develop virtues such as humility, generosity, love, friendship, cooperation and solidarity instead. Constructing correct structures on a solid creed, the Qur'an organizes a moderate life in all aspects. The human being in the example of the Prophet, he leads to good, prefers good and keeps away from bad. While doing this, it resorts to the method of reward and punishment and promises various rewards to those who do good deeds; He also frightens those who do evil with various punishments. Likewise, he tries to prevent people from making mistakes by talking about the advantages and beauties of having taqwa. As a result, it is seen that he tries to raise individuals who are self-confident, self-sufficient, who direct and manage their behavior in the right direction without the need for any external intervention. For this reason, he frequently uses concepts that nourish the will, such as patience, tawakkul, haya', hope, fear and repentance, which are important in terms of religious education.

GİRİŞ

Oto kontrol dediğimiz olgu, aslında son zamanlarda sık duyduğumuz önemli bir mevzudur. Çeşitli disiplinlerde özellikle psikoloji ve eğitim bilimlerinde sık sık tekrar edilen oto kontrol, her ne kadar başka terimlerle ifade edilse de İslâmî ilimlerden başta Tasavvuf olmak üzere Tefsir, Fıkıh ve Kelâm'ın da üzerinde durduğu bir konudur. Bu nedenle başta eğitim kurumları olmak üzere çeşitli kurum ve kuruluşların da ilgisini çekmektedir. Nitekim eğitim müfredatlarının en önemli hedeflerinden biri bireylerin davranışlarını yönetme ve kontrol edebilmesiyle ilgilidir. Batı'da ortaya çıkan ve hızla yayılan Pozitivist Felsefe, toplumları ayakta tutan değerleri yok etmiştir. Toplumda meydana gelen değer boşluğu neticesinde artan suç oranlarına karşı çeşitli sosyal ve duygusal öğrenme programları düzenlenmektedir. Bu programlardaki asıl amaç, kötü alışkanlıklar ve olumsuz davranışların artmasıyla birlikte, gittikçe artan şiddet karşısında dürtü kontrolünü sağlamak, öfkeyle baş etmek ve günlük hayatta karşılaşılan sorunlara çözümler üretmektir. Oysa İslâm eğitim anlayışında, ilk dönemden itibaren kişinin nefis muhasebesi kapsamında nefsinin kötü arzularından arındırması, davranışlarını kontrol etmesi ve dürtülerini baskılaması çeşitli âyet ve hadislerle tavsiye edildiğini görmekteyiz.

Fiillerin bir kısmı, doğanın bir parçası olması hasebiyle insan kaynaklıdır. Bunlar zorunlu olup burada tercihlere mahal yoktur. Bunların belli bir amacı olmadığı için yönetilmesi söz konusu değildir. İnsanî fiillerin bir kısmı da dürtüsel özelliktedir. Bunların durdurulması mümkün olsa bile önceden tasarlanmış değildirler. Gerçek anlamdaki insanî fiiller ise belli bir amacı gerçekleştirmek üzere insanı harekete geçiren ve ortaya çıkan eylemlerdir. İşte yönetime konu olanlar yalnızca bunlardır. O halde davranışlarımızın yönetilebilmesi için mutlaka amaçlarının bilinmesi gerekmektedir.¹

Bireysel farklılıkla beraber, insanın hem iyiliğe hem de kötülüğe meyilli bir varlık olması² onu diğer canlılardan

¹ Muhammed Abid el-Cabirî, *Arap Ahlakî Aklı* (İstanbul: Mana Yayınları, 2015), 472.

² Bk. eş-Şems 91/8-10.

farklı kılmaktadır. Doğuştan gelen bu özelliğinden hareketle, gelişim özellikleri ve çevresel faktörlerden etkilenme eğilimi ile insan, eğitilebilir bir varlıktır. Kendisini geliştirmek isteyen bireyin, öncelikle yetilerini ve gizil güçlerini, bedensel ve ruhsal ihtiyaçlarını, varoluş amacını bilmesi gerekir.³ İnsan, kişisel özelliklerini tanıyabildiği ölçüde sınırlarının olduğunu öğrenir. Bu bağlamda, birey, “Ben kimim, varoluş nedenim ve amacım nedir? Hak ve sorumluluklarım nelerdir? Nerede nasıl davranmalıyım?” gibi varoluşsal sorulara cevap verdikçe, kim olduğunu, gücünü ve sınırlılıklarını öğrenir.⁴

İnsanın birçok üstün kabiliyetlerle yaratılması onun varoluş gayesinden dolayıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de insanın itidalli, uyumlu, düzgün bir biçimde yaratıldığı bildirilmektedir: “*O rabbin ki seni yarattı, seni insan olarak şekillendirdi ve seni dengeledi.*”⁵ Kâinata her şeyde olduğu gibi insanda da bir itidal ve denge bulunmaktadır. O halde insan akıl, his ve iradesini uygun bir şekilde, doğru yerde ve istikamette kullanarak davranışlarını kontrol etmek ve doğru bir şekilde yönlendirmekle mükelleftir.⁶ Âyet-i kerîmede, “*Yine o iyi kullar, harcama yaptıkları zaman ne saçıp savururlar ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi arasında mâkul bir dengeye göre olur.*”⁷ buyurulmaktadır. Görüldüğü gibi İslâm dini her alanda ifrat ve tefrit arasında itidalli olmayı ve dengeli bir yaşamı tavsiye etmektedir.

İnsanın varoluşu ile ilgili doğuştan getirmiş olduğu birtakım özellikleri bulunmaktadır. Bunlardan biri de inanma ihtiyacıdır. Bu fitrî ihtiyacı din karşılamaktadır. Çünkü insan sürekli bir anlam arayışındadır. Genellikle 4 veya 5 yaşından itibaren çocuklar dünyayı algılamaya, soyut kavramlarla daha fazla ilgilenmeye başlamaktadırlar.⁸ Bu ilgisinin doğru yöne kanalize edilmesi için sağlam bir din eğitimi ihtiyacı duyulmaktadır. Dinî ilgi, bireyin temel hakkı ve fitrî bir özelliği olması nedeniyle bu ilginin doğru bilgilerle karşılanması son derece önem arz etmektedir.⁹

İnsanın temel özelliklerinden biri de duygularını kontrol edebilmesidir. Okul çağı çocukları, artık bireysel kontrolü, yani kendi kendilerini idare

³ Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2016), 904.

⁴ Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 52.

⁵ Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), el-İnfîtâr 82/7.

⁶ Teceli Karasu, *Din Eğitiminde İşlevsel Akıl* (İstanbul: Araştırma Yayınları, 2021), 21.

⁷ el-Furkân 25/67.

⁸ Şakir Gözütok, “Özdenetimde Din Eğitiminin Etkisi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/2 (Aralık 2017), 1035-1060.

⁹ Yıldız Kızılabdullah - Tuğrul Yürük, “Din Eğitimi ve Öğretiminin Temelleri”, *Din Eğitimi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 85-86.

etmeyi öğrenirler. Bunda aile ortamı ve sosyal çevreleriyle kurdukları ilişkilerinin etkisi büyüktür. 11 yaşına geldiğinde bir çocuk genellikle duygularını kontrol etmeyi öğrenir; yetişkin ve akran grubunun baskılarına ve davranış standartlarına uygun bir hale getirmeye çalışır.¹⁰ Bir çocuğun tüm yönleriyle başarılı bir gelişim süreci gerçekleştirebilmesi için, duygusal açıdan bu değişime hazır olmalıdır.

Hayatın devamı için insanın yiyecek, içecek, uyku, cinsel arzuların tatmini gibi bazı temel ihtiyaçları bulunmaktadır. İhtiyaçları karşılamak için insanı harekete geçiren dürtülerin, hayvanî ve başına buyruk ilkel duyguların mutlaka eğitilmesi gerekir.¹¹ “Dürtülerin aşırı ifade edilmesi acımasızlığa, başkalarına kötülük yapmaya, aceleciliğe, sabırsızlığa, alçakça bilinen davranışlara sebep olur.”¹² Bu bağlamda, dürtü kontrolü, kişinin neredeyse iradesini devre dışı bırakacak yüksek derecede arzulan bir isteğin, uygun-söz veya davranışın içsel veya dışsal bir mekanizma ile baskılanmasıdır.¹³

Öfke ve şiddete başvurma gibi uygun olmayan arzuların kontrol altına alınması ancak insan psikolojisini esas alan iyi bir din eğitimiyle mümkündür. Bu bağlamda, moral ve motivasyonu sağlamak için değişik yöntemlere başvurulmaktadır. Eğitimde başvurulan en eski yöntemlerden biri ödül ve cezadır. Kur’ân-ı Kerîm’de sık kullanılan bu yöntemde asıl maksat, kişiyi arzu edilen davranışları yapmaya teşvik etmek ve yanlış davranışlardan sakındırmaktır.¹⁴ Hem müjdeleme hem de korkutma görevini ifa etmesinden dolayı Hz. Peygamber beşîr (müjdeleyici) ve nezîr (uyarıcı) olarak nitelendirilmiştir.¹⁵ Bunun için Kur’ân’da bir yandan müjde diğer yandan korkutma, tehdit içeren ifadeler ve kavramlar kullanılmaktadır.¹⁶

Düşünce, duygu ve davranışlar arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Nitekim düşünceler duyguları, duygular da davranışları etkiler. Otokontrol, kişinin duygularını kontrol edebilme ve onları yönetebilmesidir. İnsan, doğası gereği hoşuna giden şeylere meyleder ve o tarafa doğru yönelir. Diğer yandan hoşuna gitmeyen şeylerden kaçınır. Nimetlere kavuşma arzusu veya cezalandırılma endişesi kişiyi daha dikkatli olmaya sevk eder. Böylece otokontrol mekanizması işler hale gelir. Allah Teâlâ’nın rahmetine nail olma arzusu ve azabından çekinme endişesi kişiyi sürekli kendi davranışları üze-

¹⁰ Robert E. Clark, “Elementary-age Children”, *Christian Education: Foundations for the future*, ed. Robert E. Clark - Lin Jhonson - Allyn K. Solat (Chicago: Moody Press, 1991), 235.

¹¹ Nevzat Tarhan, *Duyguların Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 50.

¹² Tarhan, *Duyguların Psikolojisi*, 21.

¹³ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 531.

¹⁴ Hayati Aydın, *Kur’ân’da Psikolojik İkna* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2006), 110.

¹⁵ Bk. el-Bakara 2/119.

¹⁶ Bk. el-Mâide 5/19; el-Kehf 18/1-2; Meryem 19/97.

rinde düşünmeye ve iç muhasebe yapmaya sevk eder.

Beşerî münasebetlerde insanların birbirlerine karşı hoşgörülü olmaları, öfkelerine hâkim olmaları, farklılıklara tahammül etmeleri ve kendilerini duygularının akışına bırakmamaları son derece önemlidir. Nitekim Hz. Peygamber, “*Pehlivan, başkasını yenen değil, kızgınlık anında kendi nefesine hâkim olan kimsedir.*”¹⁷ Yine, “*Sizden biri öfkelendiğinde, ayakta ise otursun, eğer öfkesi geçmiyorsa uzansın*”¹⁸ diye buyurmaktadır. Hz. Peygamber’in bu eğitim yönteminin, bugün özellikle kadınlara yönelik işlenen birçok cinâyete ve âilenin dağılmasına yol açan şiddetin önlenmesinde, öfkenin yatıştırılması ve kontrol edilmesinde ne kadar önemli olduğu aşikârdır. Kişi, Allah’ın emir ve yasaklarına uymalı, ibadetlerine devam etmede sabır göstererek iradesini güçlendirmelidir. Kısacası, kişinin özdenetimini sağlaması, duygularını yönetebilmesi veya davranışlarına yön verebilmesi için dinin ve dinden beslenen ahlâkî kuralların önemli bir yeri vardır. Dolayısıyla dinî duygulardan ve ahlâkî değerlerden yoksun bir özdenetim ve oto kontrolden söz etmek neredeyse mümkün değildir diyebiliriz.¹⁹

İslâm inancının asli kaynakları olan Kur’ân ve Sünnette kişinin kendini kontrol etmesi ve duygularını dengelemesi son derece önemsenmektedir. Tasavvufta buna nefis muhasebesi veya murakabesi denir. İnsanı kendini tanımaya götürecek en etkili yöntem nefis muhasebesi, yani zaman zaman insanın tüm bakışlarını davranışlarına yöneltmesi ve kendi fiilleri hakkında düşünmesidir.²⁰ Nefsin gelişmeye müsait bir yapıda olması bu mücadeleyi kolaylaştırmaktadır. Yûsuf Sûresinde²¹ terbiye edilmemiş nefis-i emarenin aşırı derecedeki günaha sevk edici özelliği ve dürtüsüne karşılık Allah’ın merhameti ve yardımı ile bunun üstesinden gelinebileceğinden söz edilmektedir. Bu konuda başarılı olmanın en temel şartı, kişinin güçlü bir iradeye sahip olması, kendine net hedefler koyması ve sınırlarını belirlemesidir.

Nefsin aşırı derecede kötülüğü emretmesi; aklın ve sağduyunun ahlâken doğru bulmadığı davranışlara doğru kişiyi sürüklemesidir. Terbiye edilmesi gereken bu nefis, doymak bilmeyen ve hazcılığı esas alan bir

¹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sahihu’l-Buhârî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Edeb”, 75; Ebû’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc, *es-Sahih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Birr”, 30; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982), 3732 (H. No: 7628).

¹⁸ Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Edeb”, 4; Ahmed b. Hanbel, 8252 (H. No: 21245).

¹⁹ Gözütok, “*Özdenetimde Din Eğitiminin Etkisi*”, 1035-1060.

²⁰ Faruk Karaca, “Dini Pratikler, Nefis Muhasebesi ve Allah Şuurı”, *Ekev Akademi Dergisi* 1/4 (Mayıs 1999), 113-121.

²¹ Bk. Yûsuf 12/53.

özelliğe sahiptir. Bu bağlamda Rabbimiz, bir yandan nefsini temizleyip arındıranların kurtuluşa ereceğinden bahsederken²² diğer yandan temiz olmadığı halde kendisini (beğenip) temize çıkarmayı yasaklamaktadır.²³ Dolayısıyla, günah işlemeye meyilli olan nefsi sürekli gözetim altında tutmak ve denetime tabi tutmak tek başına yeterli değildir. Bununla beraber, temelden alınan iyi bir din eğitimiyle nefsin aşırı isteklerini dizginlemede kararlı olmak gerekir. Ancak bu şekilde otokontrol sağlanabilir. Bu makalede ele alınan konular, arzularının kölesi olmak istemeyen bireyin öz denetimini sağlama sürecinde davranışlarını yönetebilmesiyle ilgilidir. Bu bağlamda davranışları direk etkilemesi bakımından inanç ve ahlâkla ilgili bazı kavramların Kur'ân'da nasıl işlendiğine bakılacaktır.

1. Oto Kontrolün Sağlanmasında Dinî İnançın Rolü

Din insanlık tarihiyle başlar. İlim adamlarının dinin temel özellikleri olarak kabul ettikleri unsurlara göre, yaptıkları tanımları da farklılaşmaktadır. Bergson'a göre din, zekânın dağınıklığı ve çaresizliği karşısında doğanın koruyucu tepkisidir. Edward Sapir'e göre din, günlük hayatın anlaşılmasız ve tehlikeli ortamı içinde iç huzuruna götüreceği bir yolun bulunmasıdır. Kâinata insanın konumu, başkalarıyla ilişkilerine bağlı olarak arzu edilen ve edilmeyen davranışlarını değerlendiren dine Psikologlar, üst benlik olarak bakmaktadırlar. Sosyologlar ise dine, kutsalın toplum hayatındaki deneyimi olarak bakarlar. Tasavvuf ve din psikologlarına göre ise din, insanı kemale sevk eden bir disiplindir.²⁴

İslâm âlimleri mutlak mânada "hak din"i göz önünde bulundurarak yaptıkları tanımda, "Din, akıl sahiplerini kendi irade ve tercihleriyle, bizzat hayır olan ve peygamber tarafından tebliğ edilen şeylere sevk eden ilâhî bir kanundur."²⁵ Dolayısıyla her bakımdan zayıf ve muhtaç olan insanın kayıtsız şartsız olarak mutlak bir varlığa inanma ve yüce bir yaratıcıya sığınma ihtiyacı fitrîdir. Yaratıcıya isteyerek bağlanmaktan ibaret olan din, insanlara bir hayat tarzı sunan, onları belli bir dünya görüşü etrafında toplayan bir kurumdur.

1.1. Allah'a İman

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah inancı, iman esaslarının başında gelmektedir. Tevhide dayalı olan bu inanç, tüm peygamberlerin insanlara ortak mesajı olup, fikirde birlik ve hayata istikamet sağlamaktadır. İman, Allah'ı tanıma ve sevme ile başlar. İmanda en önemli adım, Allah'ın bizi

²² Bk. eş-Şems 91/9.

²³ Bk. en-Necm 53/32.

²⁴ Nurullah Altaş - İsmail Arıcı, "Din Eğitiminin Bilimselleşme Süreci", *Din Eğitimi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 62.

²⁵ Bekir Topaloğlu vd., *İslam'da İnanç Esasları* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016), 17.

yoktan var ettiğini, rahmetiyle bize muamele ettiğini bilmek, her an O'nun gözetimi, lütfu altında olduğumuzu hissetmek ve bu bilinçle yaşamaktır. Doğru davranış sergileme ve yanlışlardan sakınma ancak bu bilinçle mümkündür.²⁶

Kul-Allah ilişkisini ele alan âyetlerde Allah'a nispet edilen sıfatların ön plana çıktığını görmekteyiz. Bunların başında, yaratıcılığı, birliği, sonsuz merhamet, ilim ve kudret sahibi oluşu, iyileri mükâfatlandırıp kötülerini cezalandırıcı olması gelmektedir. Çünkü bu sıfatlar, insanın sergilemiş olduğu olumlu veya olumsuz davranışlarla doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda kulun, Allah'ın her şeyi kuşatan bir ilminin olduğunu bilmesi onu kötülüklerden alıkoyar ve iyilikleri yapmaya sevk eder. Bu inanç sayesinde birey doğru davranışlar sergileyerek iç huzuru yakalar.

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah Teâlâ'nın kendisi dışındaki hiçbir şeye benzemediği²⁷, hiçbir şeyin kendisine denk olmadığı²⁸ hiçbir şeye ihtiyacının bulunmadığı²⁹ ve en güzel isimlerinin kendisine ait olduğu³⁰ açık bir şekilde ifade edilmektedir. Diğer taraftan Allah'a ait, ilim, irade, semi, basar gibi bazı sıfatların sınırlı bir şekilde insanlara da verildiğinden söz edilmektedir. Ancak bu benzerlik kavramsal olmaktan öteye geçmemektedir. Böylelikle insan, yaşadığı dünyanın fiziki şartlarında Rabbini daha iyi tanıyabilme imkânına sahip olmakta ve kendisini doğru bir şekilde konumlandırabilmektedir. Sahip olduğu sınırlı kudrete karşılık Allah'ın sınırsız kudrete; sınırlı bilgiye karşılık sınırsız bilgiye sahip olduğuna inanmak kişiyi doğru davranmaya sevk eder. Nitekim bu husus Kur'ân'da şöyle izah edilmektedir. لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعَلْمَا تَوْسُوسُ بِهِ نَفْسُهُ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ.

“*Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız.*”³¹

Yukarıdaki âyette yer alan “مَا تَوْسُوسُ بِهِ نَفْسُهُ” ifadesinden maksat; insanın aklından, gönlünden geçirdiği veya kendi kendine söylenip fısıldadığı şeylerdir. Bu husus “*Ümmetim, işlemediği veya onu dillendirmedeği sürece, içinden geçirdiği günahlarını Allah affeder*”³² hadisinin beyanına uygun bir hükümdür. “مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ” ifadesi ise, öncesi ile beraber değerlendirildiğinde, Allah Teâlâ insana şah damarından daha yakındır. Bu da-

²⁶ Ali Bardakoğlu, *İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 43.

²⁷ Bk. eş-Şûrâ 42/11.

²⁸ Bk. el-İhlâs 112/4.

²⁹ Bk. Fâtır 35/15.

³⁰ Bk. el-Haşr 59/24.

³¹ Kâf 50/16.

³² Muhammed Nasiruddin Elbanî, *Camîu's-Sağîr ve'z-ziyade* (Beyrût: el-Mektebu'l-İslamî, 1986), 1/357.

mar boynunun her iki tarafından kalbe ulaşmaktadır. Yani, Allah'ın kul ile ilgili bilgisi, kulun kalbinin kendisiyle olan bilgisinden daha yakındır.³³ Bu yakınlık, onun her haline muttali olmayı, hayır ve şer, gizli ve açık hiçbir şeyin O'ndan gizlenemeyeceğini ifade etmektedir.³⁴ Bu ifadeler birlikte değerlendirildiğinde, Allah Teâlâ, insanın yaratıcısı olmasından dolayı ona şahdamarından daha yakındır. Çünkü damarın üzerinde et ve kaslar yani bir nebze engel bulunmaktadır. Hâlbuki Allah ona kalbine kan taşıyan damarlardan veya canından daha yakındır.³⁵

İnsana bu yakınlığından dolayı her haline muttali olan Allah Teâlâ, “er-Râkıb” ismi ile onu her an gözetlemektedir. Nitekim Kur’ân’da “إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا”, “...şüphesiz Allah, üzerinizde bir gözetleyicidir”³⁶ bu durum açıkça beyan edilmektedir. İnsan, kendisini gözetlen mutlak bir gözlemcinin (er-râkıb) olduğunu ve kendisini ise sürekli gözetlenen olduğunu tefekkür sayesinde elde eder. Daima gözetlenen varlığın bir kaçış alanı da yoktur. Kendi çaresizliğinin farkına varan insan “kaçış nereye”³⁷ diye kendine soracaktır.³⁸ Râzî’ye göre âyette geçen “Râkıb” kelimesi, gizlilikleri bilen ve gören demektir. Zira Allah, her şeyi gören ve bilendir. Hiçbir şey O’na gizli değildir.³⁹ Kurtubî (ö. 671/1273) ise bu konuda şöyle der: “Allah, unutmamasının mümkün olmadığı mutlak ilmiyle bütün varlıkları gözetleyip denetleyendir. Her şey O’nun gözetimindedir.”⁴⁰ Bu inanç, kişiye yalnız olmadığı, her zaman ve mekânda gözetlendiği şuuru kazandırmakta ve nasıl davranması konusunda fikir vermektedir.

Hz. Peygamber’e *ihsamın* ne olduğu sorulunca, “Allah’ı görüyormuşsun gibi O’na ibadet etmelidir. Sen O’nu göremezsen de O seni görmektedir.”⁴¹ diye buyurmuştur. Mutasavvıflar buna nefis murakabesi demek-

³³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Cami’li ahkâmî’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berdunî (Kahire: Daru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1964), 17/9-10.

³⁴ Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidu’t-tenzîl* (Beyrût: Daru’l-Kitabi’l-Arabiyye, 1407h), 4/383; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb* (Beyrût: Daru İhyau’t-Türas el-Arabi, 1420h), 28/134; Rağıb el-İsfahanî, *el-Müfredât*, trc. Abdalbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 261.

³⁵ İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim* (Beyrût: Daru’l-Ma’rife, 2010), 26/1498; El-malılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013), 7/520.

³⁶ Bk. en-Nisâ 4/1.

³⁷ Bk. el-Kıyâmet 75/10.

³⁸ Gözütok, “Özdenetimde Din Eğitiminin Etkisi”, 15.

³⁹ Fahreddin Râzî, *Mefâtihu’l-gayb* 28/134; Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîl-i Âyi’l-Kur’ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki (Kahire: Dâru’l-Hicr. 200), 21/421.

⁴⁰ Kurtubî, *el-Cami’li ahkâmî’l-Kur’ân*, 17/9-10; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 21/422.

⁴¹ Buhârî, “İmân”, 37; Müslim, “İmân”, 1-7.

tedirler. İbn Kayyim'e (ö.751/1350) göre murakabe, kulun, gizli ve açık bütün durumlarını Yüce Allah'ın gözetlediğini kesin olarak bilmesi ve devamlı aklında tutmasıdır.⁴² Dolayısıyla mutasavvıflar, kulun iç ve dış âlemini sürekli olarak Allah'ın gözetimi altında olduğunu kesin şekilde bildiğinde kemale ulaşmış olur.⁴³ Şu halde, insanın otokontrolünü sağlaması, söylem ve eylemlerinde daha dikkatli olması, iç disiplini sağlaması ancak böyle bir şuurla gerçekleştirebilmektedir.

1.2. Meleklerle İman

“المَلَك” kelimesi sözlükte, “elçilik yapmak, kudret, tasarrufta bulunmak” manalarına gelen “elk”, “le’k” veya “mülk” köklerinin birinden türemiştir. Melek, “elçi; güçlü-kuvvetli; tasarrufta bulunup idare eden” manalarına gelir.⁴⁴ Birçok âyette yer alan meleklerin varlığına inanmak iman esaslarından biri olarak vurgulanmaktadır. Melekler, Allah Teâlâ tarafından yaratılmış, O’na itaatten ayrılmayan latif varlıklar olup muhtelif şekillere girebilirler. Temel özellikleri iyilik, Allah’a kulluk etme, bilme ve zor işlere güç yetirmediir.⁴⁵ Meleklerin, Allah’ı hamd ile tesbih etme, vahiy getirme, mü’minlere zor zamanlarında yardım etme, insanları koruma ve insanların fiillerini kaydetme gibi çeşitli görevleri bulunmaktadır. Meleklerle iman, varlığın sadece maddeden ibaret olmadığına, bu maddî gerçekliğin ötesinde bir hakikat âleminin var olduğuna da inanmaktır. Bu gerçeklere inanan insan, birebir muhatap olacağı ve hesabını vereceği davranışlarını sürekli gözden geçirir ve hayatını ona göre düzenler.⁴⁶

İnsan diğer varlıklardan farklı olarak irade sahibidir. Allah, hayra ve şerre meyilli olarak yarattığı insanı şerre çağırarak üzere şeytanı, hayra davet etmek üzere de melekleri yaratmıştır. İnsanın meleklerle inanması demek, önünde şeytan ve meleklerin sunduğu seçeneklerin olduğunu, meleklerin telkinlerine göre hareket etmesi gerektiğini kabul etmesi, bu meleklerin kendisini devamlı gözetlediğini ve yaptıklarını kaydettikle-

⁴² İbn Kayyim el-Cezviyye, *Esmâü'l-Hüsna*, der. Yusuf Ali Budeyvi vd. trc. Hanifi Akın vd. (İstanbul: Polen Yayınları, 2007), 177.

⁴³ Süleyman Uludağ, “Murakabe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/204.

⁴⁴ Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed İbn Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1999) “elk”, “lek” ve “mlk” md.leri; Levis Ma'luf, *el-Müncid fi'l-luğa ve'l-'ilam* (Beyrût: Daru'l-Maşrık, 1960), “mlk”, 774; Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 211.

⁴⁵ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Makâsıdu'l-Kelâm fi'Âkâidi'l-İslâm*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 2019), 504.

⁴⁶ Gürbüz Deniz, “Meleklerle İman Neden Önemlidir?”, *Journal of Islamic Research* 32/3 (2021), 537-547.

rini unutmamasıdır.⁴⁷ Kur’ân-ı Kerîm’de üzerinde bir koruyucu ve denetleyici bulunmayan hiçbir kimsenin bulunmadığı,⁴⁸ insanların üzerinde muhafızlık eden değerli kâtiplerin mevcut olduğu⁴⁹ haber verilmektedir. Hafaza ve Kirâmen Kâtîbîn diye bilinen melekler kişinin yaptığı hayır ve şerre dair tüm fiillerini yazmaktadırlar. Dünyaya geliş amacı “imtihan olmak” olan irade sahibi insanın, iradesini özgürce kullanması esastır. Aynı insanın, hayır ve şerden yana tercihini kullanırken yaptıklarının görevli meleklerce en ince ayrıntısına kadar kaydedildiğini ve sürekli gözetlendiğini bilip inanması halinde daha dikkatli olacağı kesindir.⁵⁰ Nitekim bu durum aşağıdaki âyette şöyle izah edilmektedir:

إِذْ يَتَلَفَّى الْمُتَلَفِّيَانِ عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشَّمَالِ قَعِيدٌ

“Üstelik biri insanın sağ tarafında, biri sol tarafında oturmuş iki alıcı melek de (onun yaptıklarını) alıp kaydetmektedir.”⁵¹

Âyette geçen “عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشَّمَالِ” ifadesinden maksat; latif olan Allah Teâlâ’nın ilmi, insanın kendi kendine fısıldadığı ve gönlünden geçirdiği hatta bundan daha gizli olanı çepce çevre kuşattığı halde, sağında ve solunda görevli iki melek vasıtasıyla amelini kaydetmektedir. İnsana her şeyden daha yakın olan ve en gizli halini bilen Allah, yine de kıyamet günü amel defterleri şahitlik etsin diye bunları ortaya koyacaktır. Nitekim Hz. Peygamber, “*Senin meleklerinin oturağı iki omuzundur, dilin kalemleridir, tükürüğün mürekkepleridir. Buna rağmen sen, seni ilgilen-dirmeyen şeylerle meşgul olurken Allah’tan ve meleklerden utanmıyor musun ?*”⁵² hadisiyle bu gerçeğe dikkat çekmektedir. Bu şuuru elde eden kişinin iç disiplinini ve oto kontrolünü sağlaması daha kolaydır. Kâf Sûresinden naklettiğimiz âyetler şöyle devam etmektedir:

مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ

“O hiçbir söz söylemez ki yanında çok dikkatli bir gözetleyici olmasın!”⁵³

Bunun (رَقِيبٌ عَتِيدٌ) manası şudur: Allah Teâlâ, sonsuz ilmiyle insanın yapıp söylediklerini ve her halini çok iyi bilmesine rağmen, ilahi adaleti gereği yaptıklarına ve söylediklerine, Rakîb ve ‘Atid diye bilinen iki meleği de şahit ve gözetleyici olarak görevlendirmiştir. Böylece insanın

⁴⁷ İlyas Çelebi, “Melekler”, *İslam’da İnanç Esasları* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016), 227-228.

⁴⁸ et-Târık 86/4.

⁴⁹ el-İnfitâr 82/10-12.

⁵⁰ Çelebi, “Melekler”, *İslam’da İnanç Esasları*, 220-228.

⁵¹ Kâf 50/17.

⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/384-385.

⁵³ Kâf 50/18.

itiraz etmeye ve mazeret üretmeye hakkı kalmayacaktır. Bu şahitliğin keyfiyeti bilinmese de en ince ayrıntısına kadar kayıtlar tutulacaktır.⁵⁴ Bu inançla hareket eden insanın ölçüsüzce hareket etmesi düşünülemez.

1.3. Âhirete İman

“الآخرة”, “İlk, önce” manasındaki evvel kelimesinin mukabili ve “son” anlamındaki âhirin müennes şekli olup⁵⁵ başta İslâmiyet olmak üzere ilahi dinlerde “dünya hayatından sonra başlayıp ebediyen devam edecek olan ölüm sonrası hayat” diye tanımlanır.⁵⁶ Kur’ân-ı Kerîm’de birçok âyete konu olan âhirete iman, Allah’a imandan sonra en çok zikredilen iman esaslarındandır. Önemine binaen Allah Teâlâ’nın kendisiyle yemin ettiği olgulardan biri olan kıyamet Kur’ân’ın bir sûresine de isim olmuştur. Nitekim O, müminleri överken “*Onlar Allah’a ve âhiret gününe inanırlar*”,⁵⁷ kafir ve münafıklardan bahsederken de, “*Onlar Allah’a ve âhiret gününe inanmazlar*”⁵⁸ açıklamasını yapmaktadır.

Ölüm, İslâm öncesi Araplarca bir yok oluş olarak kabul edilmekteydi. Onlara göre ölüm bir son idi. Bu nedenle de ölümden sonrasını hemen hemen hiç düşünmüyorlardı. Onların çoğuna göre bu dünya hayatından sonra başka bir hayat olamaz, vücut toprağa gömülünce çürür toprak olur, ruh ise bir rüzgâr gibi uçup gider.⁵⁹ O, dönem şairlerinden Abidu’l-Abbras’da bu konuda şöyle demektedir:

هل نحن الا كالأجساد نمر بها تحت التراب وارواح كارواح

“Biz (neyiz) toprağın altına götürdüğümüz bir vücutla, rüzgârlar gibi uçup giden ruhlardan ibaret değil miyiz?”⁶⁰

Hayat anlamsız bir var oluş olmadığı gibi ölüm de ebedî bir yok oluş değildir. Ölümden sonra tekrar dirilmeyi esas alan âhiret inancı, hesap verme anlayışı üzerine bina edilmektedir. Buna göre kişinin bütün hareket ve davranışları kayıt altına alınmaktadır ve ölümden sonra başlayacak

⁵⁴ وَوَضِعَ الْكِتَابَ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مَشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَا لِ هَذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أُخْصِيهَا وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا خَاسِرًا وَلَا يَظُنُّمْ رَبُّكَ أَخَدًا (Kitap ortaya konur. Suçluları, kitabın içindekilerden korkuya kapılmış görürsün. “Eyvah bize! Bu nasıl bir kitaptır ki küçük, büyük hiçbir şey bırakmadan hepsini sayıp dökmüş!” derler. Onlar bütün yaptıklarını karşılarında bulurlar. Senin Rabbin hiç kimseye zulmetmez. el-Kehf 18/49).

⁵⁵ İsfahanî, *Müfredat*, 73.

⁵⁶ Levis Ma’luf, *el-Müncid*, “ahr”, 5; Şevki Dayf, *el-Mu’cemü’l-Vasit* (Kahire: Mektebetü’ş-Şarki’d-Devliye, 2003), “âhiret”, 9; Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 18.

⁵⁷ Bk. Âl-i İmrân 3/114; et-Tevbe 9/44; el-Mücâdele 58/22.

⁵⁸ Bk. el-Bakara 2/264; et-Tevbe 9/29, 45.

⁵⁹ Toshihiko Izutsu, *Kur’ân ‘da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975), 83.

⁶⁰ Abidu’l-Abbras, *Divan* (Beyrût: 1964), 51.

ebedî âlemde bu davranışların ceza veya mükâfatı görülecektir.⁶¹ Allah Teâlâ iman eden ve salih amel işleyenler için sonsuz ve kalıcı âhîret nimetleri sunarak onları iman ve ibadete teşvik etmektedir.⁶² Bu durumda doğal olarak insan, cennet nimetlerine sevinip güzel işlere yönelirken cehennem azabından korkarak günah işlemekten kaçınır. Dolayısıyla âhîrete iman, insanların duygu, düşünce ve davranışlarına yön veren önemli bir faktördür.

“Cennet ve cehennem durumu hakkında önemli bir nokta var. Kur’ân’ın âhîret düşüncesi bu dünyadan uzakta kalan basit bir düşünce değildir. Tersine insanın bu dünya hayatı ile yakından ilgilidir. Yalnız bu iki kavram (cennet-cehennem), dünya kavramıyla doğrudan bağlı olmakla kalmaz; bütün sistem öyle bir tarza konur ki bunlar dünya hayatı üzerinde etki yapar, onu ebedi “mükâfat” ve “mücâzât” yoluyla kontrol eder. Cennet ve cehennem varlığı, ahlâkî yönde kendisini gösterir, insan bu dünyada bir şey yaptığı, herhangi bir şekilde hareket ettiği zaman bu düşünce onun hareketlerini etkiler. Bu düşünce, ahlâkî değerlerin kaynağıdır. İnsan, İslâm toplumunun bir üyesi olarak yaşadığı sürece daima cennete bağlı olan emin hareket tarzını seçmek ve cehenneme bağlı olan hareketlerden sakınmak zorundadır. Bu, yeni toplumda, ahlâkî hareket prensibinin basit, fakat çok kuvvetli bir faktörüdür.”⁶³

Kur’ân-ı Kerîm’de daha çok Mekkî sûrelerde âhîret akidesi tekrar tekrar işlenmektedir.⁶⁴ Bunun sebebi, ahirete inanmayan bu topluma konunun önemini vurgulamak ve sorumluluk duygusunu geliştirmektir. Aynı şekilde dünya ve âhîret arasındaki psikolojik dengeyi sağlayarak mü’minin hayatını düzene sokmaktır. Birçok sûrede yaratılış ve âhîret hayatını tasvir eden âyetler yan yana yer almaktadır.⁶⁵ Bunun sebebi ise, âhîrette tekrar yaratılmanın mümkün olduğunu vurgulamaktır. Kur’ân-ı Kerîm’in tasvirine göre dünya hayatı bir “oyun ve eğlence” yani geçici bir faydalanma ve aldanma mekânıdır. Asıl olanı ise âhîret hayatıdır. Huzur ve gerçek mutluluk sadece ölümsüz âlemedir.⁶⁶ Her ne kadar ölüm geride kalanlar için acı verici bir ayrılma ise de mü’minler için fâni hayattan ebedî hayata geçişi sağlayan bir terhistir.⁶⁷ O halde, hayat kadar

⁶¹ Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 19.

⁶² Hatice Görmez, *Kur’ân-ı Kerîm’in İkili Anlatım Üslubu Bağlamında Terğîb ve Terhib* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 155.

⁶³ Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, 82.

⁶⁴ Bk. el-En’âm 6/128; el-A’râf 7/36, 42; et-Tevbe 9/63; Yûnus 10/26, 27; Hûd 11/22, 23; İbrâhîm 14/23.

⁶⁵ Bk. el-Mülk 67/25-27; el-Kasas 28/72; en-Nebe 78/1-5; et-Târik, 86/1-18; el-A’lâ 87/1-19.

⁶⁶ Bk. el-Ankebût 29/64; el-Mü’min 40/39; el-Hadîd 57/20.

⁶⁷ Bekir Topaloğlu, “Âhîret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/543-548.

gerçek olan ölümü ve sonrasını düşünen kişi ebedi hayatını hiçbir şekilde geçici dünya hayatına feda etmez.

İslâm akidesinin ana konularından birini oluşturan âhîret inancı her şeyden önce insanda sorumluluk duygusunun oluşmasına ve gelişmesine katkı sağlamaktadır. Bu yönüyle âhîret inancı hem ahlâkî hem de hukukî müeyyide haline gelmektedir. Dünya hayatında çeşitli haksızlıkların yapıldığı, bunlarla yeterince mücadele edilmediği, insanların adilce yargılanmadığı, neticede kimi insanların elem çektiği bir gerçektir. Mutlak adaletin gerçekleşeceği, iyiliğin mutlaka mükâfatlandırılacağı, kötülüğün ise cezasız kalmayacağı ebedî bir âlemin varlığına inanmak, insan için büyük bir yaşama sevinci ve teselli kaynağı olmaktadır. Böylece insan, haksızlığa uğrasa da kontrolünü kaybetmez, ebedî âlemde hakkını alacağı inancı ve ümidiyle hayata sıkıca sarılır ve ümitsizliğe kapılmaz. Aksi takdirde hayatı anlamsız bularak bunalıma girebilir, intihara bile teşebbüs edebilir.

2. Kur'ân'da Oto Kontrolü Sağlayan Ahlâkî Esaslar

Ahlâk, Arapça'da "huy, tabiat, karakter, yaratılış, seciye" gibi matalara gelen hulk (خلق) veya huluk (خلوق) kelimesinin çoğuludur.⁶⁸ Bu yönüyle ahlâk hem "hulk" hem de "huluk" köküne nispet edilir. İnsanın göz ile görülebilen fizikî yapısı için "hulk", manevî yapısı için ise "huluk" kelimelerinin sözlüklerde kullanıldığı kaydedilmektedir.⁶⁹ Ahlâk, insanın fitratına yerleşmiş, herhangi bir dış müdahale olmaksızın kişinin ortaya koyduğu davranışlar bütünüdür. Aynı şekilde ahlâk, herhangi bir toplumda yaşayan kişilerin öznel olarak geliştirdikleri ve uymak zorunda oldukları iyiyi ve kötüyü, doğruyu ve yanlış ayırt edebilmelerini sağlayan değerler ve davranışlar bütünüdür.⁷⁰

Ahlâkî değerler, toplumsal ilişkileri yapılandırmada bireylere imkânlar sağlar. Ahlâk gelişimi ile ilgili çalışmalar, ahlâkın üç boyutunu gündeme taşımıştır. Bunlar; ahlâkî kurullarla ilgili bilgileri ve eylemlerin niteliğini yargılamayı içeren bilişsel boyut, davranışların ahlâkî özellikleri ile ilgili davranışsal boyut ve empati, sevgi, saygı, kaygı, suçluluk gibi duyguları içeren duygusal boyuttur.⁷¹ Kur'ân-ı Kerîm'de güzel ahlâ-

⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/268; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), 18.

⁶⁹ Mustafa Çağrı, "Ahlâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/1-9.

⁷⁰ Ayşe Aypay, "Ahlak (Törel) Gelişimi", *Eğitim Psikolojisi*, ed. M. Engin Deniz (Ankara: Maya Akademi, 2013), 161.

⁷¹ Sibel Türküm, *Eğitim Psikolojisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, 2014), 113-133.

kı öven ve kötü ahlâkî da yeren çok sayıda âyet bulunmaktadır.⁷² Örneğin Hucurat Sûresinde “gıybet etmeyi” ölü kardeşin etini yemeye benzetilerek tiksindirici bir üslup kullanılmaktadır.⁷³ Teşvik edilen güzel ahlâka örnek olarak iyilik, doğruluk, ahde vefâ, emanete riayet, yardımlaşma, affetme, tevazu gibi temel ahlâkî ilkelerdir. Böylece inanç ve ibadetten sonra ahlâkın da Kur’ân’da önemli bir yer kapsadığı görülmektedir. Sakıncalı olarak nitelendirilen kötü ahlâka örnek olarak da lakap takma, gıybet, dedikodu, kibir gibi vasıflardır. Bunlarla beraber özellikle oto kontrolü sağlayan birçok ahlâkî kavramlar bulunmaktadır. Bunların başında, takva, sabır, tevekkül, hayâ, tövbe, ümit ve korku gelmektedir.

2.1. Takva

Sözlükte takva, “korumak, korunmak, sakınmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek, korkmak, çekinmek” anlamlarındaki “vika-ye” mastarından türemiştir.⁷⁴ Kur’ân’da ve hadislerde takvâ bazen sözlük anlamında, bazen da “Allah’ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınarak azabından korunma” anlamında kullanılır.⁷⁵ Dolayısıyla takva, Allah’a karşı gelmekten sakınmak, dünya ve âhirette insana zarar verecek, ilâhî azaba sebep olabilecek inanç, söz, fiil ve davranışlardan sakınmaktır. Takva kavramının kapsamına iman, ihsan, ihlas, ibadet, salih amel ve adalet gibi övme ifade eden bütün kavramlar girmektedir.⁷⁶ Kur’ân’ın anahtar kavramlarından biri olan takva oto kontrol ile yakından ilişkilidir. Oto kontrol, davranışlarımızı kontrol edebilme ve onları yönetebilme-yi ifade etmektedir.⁷⁷ Takva ise, kişinin duygu, düşünce ve davranışlarının farkında olması, bunları kontrol edebilmesi, yaptıklarının hesabını verebilmesi ve itidal dairesinde yaşamasıdır.

Takva aynı zamanda sorumluluk bilinci ile ilişkili bir kavramdır. İnsan sorumlu tutulmuş bir varlıktır. İnsanın sorumluluğu, başta akıl, irade ve iradeyi Allah’a kulluk yapıp yapmama bakımından serbestçe kullanmasından ibarettir. İnsana yaratılış gayesine göre hareket etmesi için verilen imkân ve yeteneklerin gerektirdiği sorumluluk, tüm zamanları kapsayan geniş kapsamlı bir kavramdır. İnsan geçmişte yaptıklarının sorumluluğunu kabul etmek zorundadır. Şayet tamamlanmış bir fiilin faili olarak

⁷² Bk. el-Bakara 2/177; el-Mü’minûn 23/8; el-Feth 48/10; et-Tegâbün 64/14.

⁷³ Bk. el-Hucurât 49/12.

⁷⁴ Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 1007.

⁷⁵ Süleyman Uludağ, “Takva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/484-486.

⁷⁶ İsmail Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: DİB Yayınları, 2010), 348.

⁷⁷ Gözütok, “Özdenetimde Din Eğitiminin Etkisi”, 7.

bir hata yapmış ise bundan pişman olup tövbe etmelidir.⁷⁸ Sorumluluk duygusu, iç disiplin anlamına gelen vicdanın sınırlarını belirlemektedir. Vicdan, insana yapması ve yapmaması gerekenleri gösteren bir beklî, içeriden gelen bir uyarı sistemidir. İnsan yazılı kurallara kanun korkusuyla uyar. Ama ilâhî yasalara uyumun gereği, iç disiplindir. Bu da vicdanla sorumluluğu yan yana getirmeyi gerektirir.⁷⁹

Takva, Kur'ân-ı Kerîm'in genelinde hidâyete ermenin ve günahlardan korunmanın temel şartı olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla hidâyet kaynağı olan Kur'ân'ın ortaya koyduğu ilahî esaslar, sorumluluk duygusu ve takva şuuru geliştirmektedir. Nitekim birçok âyette “وَ اتَّقُوا اللَّهَ” *“Allah'tan korkun”* ifadesi geçmektedir: Bu âyetlerde, Allah'ın sonsuz merhamet sahibi olmasıyla beraber azabının şiddetli olduğunu⁸⁰, çabucak hesabı soran olduğunu⁸¹, insanın içinden geçirip henüz söylemediği şeylerden bile haberdar olduğunu⁸², tüm yaptıklarını bildiğini⁸³ ve her yerde kendisini gözetlediğini bildirmektedir. Allah'ın kemal sıfatlarını ifade eden bu âyetlerin insan davranışları üzerindeki etkisi elbette çok büyüktür.

İnsanın tüm ilişkilerine yön veren kavramların başında takva bilinci gelmektedir. Çünkü Allah Teâlâ nefsi takva ve fücür boyutlarıyla yaratmıştır. Yani insan yapı itibarıyla hem iyiliğe hem de kötülük işlemeye meyillidir. İnsanın yabancı olmadiğı bu kavramlar iyi ahlâk ile kötü ahlâkî temsil etmektedirler. Dolayısıyla nefsin kötü arzu ve isteklerine dur diyebilen ve davranışlarına olumlu yönde yön verenler ancak takva bilinci gelişmiş, Allah'a karşı gelmekten sakınan ve nefesine söz geçirebilenlerdir. Bu açıdan bakıldığında, nefsin olumsuz tarafının (fücür) manevî hayat için büyük bir tehlike arz ettiğı ve buna karşı uyanık olmak gerektiğı düşünölmektedir.

*“Nefse ve ona düzen verene; Ona kötü ve iyi olma yeteneklerini yerleştirene ki, Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Onu kötülöklere boğan da ziyan etmiştir.”*⁸⁴

İnsanın kötü davranışlarına sınır koyma ve sakınma anlamına gelen “takva” kelimesi şu âyet-i kerîmede önemine binaen iki defa tekrar edilmektedir.

⁷⁸ Muhammed Abdullah Draz, *Kur'ân Ahlakı*, trc. Emrullah Yüksel - Ünver Günay (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 107-108.

⁷⁹ Tarhan, *Duyguların Psikolojisi*, 115-116.

⁸⁰ el-Mâide 5/2.

⁸¹ el-Mâide 5/4.

⁸² el-Mâide 5/7.

⁸³ el-Mâide 5/8.

⁸⁴ eş-Şems 91/7-10.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنْتَرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

“Ey iman edenler! Allah’a itaatsizlikten sakının. Herkes yarın için ne hazırladığına baksın! (Evet) Allah’a itaatsizlikten sakının; şüphesiz Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır.”⁸⁵

2.2. Sabır

Sözlükte “hapsetmek, dayanma ve dayanıklılık” gibi anlamlara gelen sabır, ahlâkî bir kavram olarak, başa gelen musibetlerden dolayı nefsi kontrol altına alıp hapsetmek,⁸⁶ Allah’tan başka kimseye şikâyetini anlatmamak ve yakınmamaktır. Ayrıca nefse ağır gelen ve hoşla gitmeyen durumlar karşısında dünya ve âhiret yararını düşünerek, ruhî dengeyi sağlayan sükûnet ve dayanma gücü demektir.⁸⁷ Sabır, nefsi, akıl ve şer’i kanunların gerektirdiği hususlar üzerinde veya hususlara karşı hapsetmektir.⁸⁸ Bundan dolayı Ramazan ayına sabır ayı denilmektedir. Çünkü bu ayda oruç ile nefis, yeme, içme ve şehvî arzulardan mahrum bırakılmak suretiyle hapsedilmektedir.⁸⁹

Sabır, çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır; şâyet nefsin hapsi bir musibetten dolayı ise ona sadece “sabır” denir. Onun zıt anlamı “feryat”tır. Eğer sabır göstermek savaş esnasında ise bunun ismi “şecaat”tır. Zıt anlamı ise “korkaklık”tır.⁹⁰ Allah Teâlâ bütün bunları sabır kelimesiyle ifade etmiş ve zor durumlarda sabredenleri cennetle müjdelemiştir:

وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالتَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ

“Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla; mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmekle sınavacağız. Sabredenleri müjdele!”⁹¹

Bu âyette geçen “sabırîn” kelimesi ismi fail olup süreklilik ifade etmektedir. Yani insan yaşadıkça çeşitli sıkıntılarla, nefse ağır gelen olaylarla karşılaşması kaçınılmazdır. Bu durumda sıkıntılarla mücadele etmede en etkili ve sonuç alıcı davranış biçimi sürekli sabretmek ve bunu prensip haline getirmektir. Mâtürîdî bu konuda şöyle demektedir: “Bu âyette “şey” kelimesinin nekre gelmesi, hayatta insan, nefesine ağır gelen her çeşit felaket ve hastalık ile karşılaşabilir. Bu durum, başka âyetlerde

⁸⁵ el-Haşr 59/18.

⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 2392; Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 468.

⁸⁷ İsfahânî, *Müfredât*, 577; Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 567.

⁸⁸ Kurtubî, *el-Cami'li ahkâmî'l-Kur'an*, 2/174.

⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 2392.

⁹⁰ İsfahânî, *Müfredât*, 576.

⁹¹ el-Bakara 2/155.

de geçtiği gibi⁹² kimin sabırlı olduğu ve daha iyi bir davranış sergilediğini denemek içindir.”⁹³

Müminlerin, hak mücadelesi uğruna korkularla, açlıkla, mal, can ve ürün kayıplarıyla denenmesi yaratılış gayelerinin gereği ve sonucudur. Müminin, inancının yükümlülüklerini yerine getirebilmesi için bu musibetler kaçınılmazdır. Söz konusu inancın değerini yabancıların kavrayabilmeleri için bağlularının onun uğruna karşılaştıkları musibetlere sabretmeleri gerekir.⁹⁴ Dolayısıyla can sıkıcı ve nefse ağır gelen olaylar karşısında şikâyet etmeden kararlılıkla mücadeleye eden ve sürekli sabreden zafere ulaşacağı müjdesi verilmektedir.

Başka bir âyette gerçek iyiliğin ve sabırlı olmanın ne olduğu şöyle açıklanmaktadır: “*Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah'a, âhiret gününe, meleklere, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılip zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sahipleri bunlardır.*”⁹⁵

Sabır, diğer erdemlerin üzerinde geliştiği temel değerdir. Allah Teâlâ kimseye tahammül edemeyeceği bir yükü yüklemesin.⁹⁶ Hayatta zorluklara tahammül edenler, mükâfatını alırlar. Bunun için atalarımız “sabır acıdır ama meyvesi tatlıdır” demişler. Mehmet Akif Ersoy (ö. 1936), “sabır katlanmak değil göğüs germektir” der.⁹⁷ Bunun için duygu ve düşünce yönetimini gerçekleştirmek gerekir. Zorluklara tahammül edebilenler işlerinde başarılı olacakları düşünülmektedir. Acele edenler ise, pek çok konuda hata yapıp hayat yarışıında elenirler.

Sosyal ilişkilerde en önemli şey sabırdır. İkili ilişkilerde öfkeyi kontrol etmek, stresi yönetmek ve düşünerek konuşmak sabır gerektirir. Esasında günlük hayatta karşılaştığımız olumsuzlukların pek çoğu sabırsızlıktan kaynaklanmaktadır.⁹⁸ İnsan üç çeşit sabırla mükelleftir; musibete karşı sabır, günah işlememeye karşı sabır ve ibadetleri yapmada sabır.

⁹² Bk. el-Mülk 67/2.

⁹³ Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli Sünne* (Beyrût: Darü Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 1/597.

⁹⁴ Seyyid Kutub, *Fi Zilâl'il-Kur'ân*, çev. Mehmet Yolcu vd. (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1989), 1/221-222.

⁹⁵ el-Bakara 2/177.

⁹⁶ Bk. el-Bakara 2/286.

⁹⁷ M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmet Akif Ersoy'un Tefsir Yazıları ve Vaazlar* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 213.

⁹⁸ Tarhan, *Duyguların Psikolojisi*, 130-137.

Mücadele ve imtihan alanı olan dünyada insan, her an yeni bir sıkıntı ve problemle karşılaşabilir. Bu problemler bireysel hayatı etkilediği gibi toplumsal hayatı da etkileyebilmektedir. İnsanın nefesine ağır gelen bu can sıkıcı durum karşısında soğukkanlı davranmak, duygularının akışına kendini bırakmadan sabretmek hayati öneme sahiptir. Diğer taraftan nefsin hoşuna giden günahlara karşı direnebilmek için de sağlam bir irade, kararlılık ve sabır gerekmektedir.

Allah'a ibadet etmek gibi yüksek bir gaye ile yaratılan insanın ibadet etmede ve günahlara karşı kendini korumada sabırlı olabilmesi için güçlü bir iradeye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda, namaz ve oruç iradeye güç ve kuvvet kazandıran başlıca ibadetlerdir. Nitekim âyet-i kerimede geçtiği üzere namaz insanı her türlü hayâsızlık ve olumsuz davranışlardan korur.⁹⁹ Oruç ibadeti tam bir irade eğitimi olup sabır gerektirmektedir. Günahlardan koruyan¹⁰⁰ oruç ibadeti Hz. Peygamber'in ifadesiyle, sabrın yarısı veya günahlara karşı bir kalkandır.¹⁰¹

Nefsin gayri meşru ve sınırsız isteklerine karşı ancak sabırla karşı konulabilmektedir. İnsanın en büyük düşmanı, onun terbiye edilmemiş nefsidir. Onun her istediğinin yapılması, insanın hem dünyasını hem de âhiretini mahveder. Çünkü nefis her daim kötülüğü emreder. Bundan dolayı Hz. Peygamber, "*Yarabbi göz açıp yumuncaya kadar beni nefsimle baş başa bırakma.*"¹⁰² diye dua etmiştir. Çünkü nefis kötü istekleriyle insanı etkisi altına alarak, onu, Allah'ın men ettiği alışkanlıklardan içki, kumar, zina, yalan söyleme, anne ve babaya isyan etme gibi her iki dünyasına zarar veren günahlara sevk etmektedir. Bu nedenle Hz. Peygamber, "*Hakiki mücahid nefisine karşı cihad açan kimsedir.*"¹⁰³ diyerek nefis mücadelenin zorluğuna işaret etmektedir.

2.3. Tevekkül

Sözlükte "Allah'a güvenmek" anlamındaki "vekl" kökünden türeyen tevekkül, itimat ve güven anlamlarına gelmektedir.¹⁰⁴ Bir kişiye güvenmek, onu kendi yerine vekil tayin etmek demek olan tevekkül, güvenip dayanana mütevekkil, güvenilirine vekil denir.¹⁰⁵ Tevekkül dinî ve tasavvufî bir terim olarak "bir kimsenin kendini Allah'a havale etmesi, rızıkında ve işlerinde Al-

⁹⁹ Bk. el-Ankebût 29/45.

¹⁰⁰ Bk. el-Bakara 2/183.

¹⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/220.

¹⁰² Ebû Dâvûd, "Edeb", 110.

¹⁰³ Tirmizî, "Cihad", 2.

¹⁰⁴ İbn Manzûr, *Lisanu'l-'Arab*, 4909; Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 1009.

¹⁰⁵ İsfahanî, *Müfredat*, 1177.

lah'ı kefil bilip sadece O'na güvenmesi” şeklinde tanımlanmaktadır¹⁰⁶ Dolayısıyla tevekkül Allah'a inanma ve güvenmenin ifadesi, zorunlu bir sonucudur.

Kur'ân-ı Kerîm'de tevekkül kelimesi kırk âyette değişik fiil kalıplarında geçmektedir. Çoğu Allah'ın sıfatı olarak yirmi dört yerde geçen¹⁰⁷ vekil kelimesi, Allah'ın, her bakımdan muhtaç olan kulların başta rızık olmak üzere tüm ihtiyaçlarını karşılaması demektir.¹⁰⁸ Bu âyetlerde tevekkül, müminlere ait temel bir sıfat olarak ele alınmakta ve mütevekkillerden övgüyle söz edilmektedir. Allah'a inanarak sığınanların güvende olacağı, zor zamanlarda sabırla tevekkül edenlerin övüldüğü görülmektedir. “*Sıkıntulara katlanan, yalnız Allah'a dayanıp güvenerek işlerini gerektiği gibi yapanlara güzel bir karşılık vardır.*”¹⁰⁹ Mevdudî bu âyeti şöyle izâh etmektedir; zorluklar, işkence ve belalar karşısında imanlarında sebat gösterip geri adım atmayanlar; servetlerine ve kabilelerine değil, Rablerine güvenip tevekkül edenlerin, işledikleri salih amellerin mükâfatının boşa çıkarılmayacağından emindirler.¹¹⁰

Kur'ân'da, “*benden başka vekil edinmeyin,*¹¹¹ ...*Allah bize yeter, O ne güzel vekildir,*¹¹² ...*Allah'a güvenip dayan. Allah vekil olarak yeter*”¹¹³ tarzında Allah'a güvenip dayanmanın önemi anlatılmaktadır. Hz. Peygamber'e devlet işlerinde çevresindeki insanlarla istişare etmesi öğütlenmiş ve ardından, “*Kararın kesinleşince artık Allah'a tevekkül et, Allah kendisine tevekkül edenleri sever*”¹¹⁴ buyurulmuştur. Mâtürîdî bu konuda şöyle demektedir; Amme hizmetlerinde tek başına karar vermemek esastır. Sadece bir kişinin görüşü ile de karar vermek yanlıştır. Ancak istişareden sonra kararlılıkla Allah'a tevekkül edilmesi ve işlerin O'na havale edilmesi en doğru olanıdır.¹¹⁵ Talâk Sûresinin başlarında Allah'a tevekkül eden kimseye O'nun kâfi geleceği ve Allah'ın mutlaka sözünü yerine getireceği bildirilmiştir. Bu âyet, tevekkül düşüncesinin meydana gelmesinde belirleyici olmuştur.¹¹⁶

Kişinin, kendini her durumda Allah'ın irade ve takdirine teslim ederek

¹⁰⁶ Mustafa Çağrı, “Tevekkül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2012), 41/3-4.

¹⁰⁷ Bk. el-En'âm 6/102; Âl-i İmrân 3/173; Hûd 11/12; el-Kasas 28/28; ez-Zümer 39/62; en-Nahl 16/99; et-Talâk 65/3.

¹⁰⁸ İbn Manzûr, *Lisanu'l-'Arab*, 4909.

¹⁰⁹ el-Ankebût 29/59.

¹¹⁰ Seyyid Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân*, trc. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, ts.), 4/268.

¹¹¹ el-İsrâ 17/2.

¹¹² Âl-i İmrân 3/173.

¹¹³ en-Nisâ 4/81.

¹¹⁴ Bk. Âl-i İmrân 3/159.

¹¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli Sünne*, 2/517.

¹¹⁶ et-Talâk 65/3.

O'ndan gelene rıza göstermesi tevekkülün özünü meydana getirir.¹¹⁷ Tevekkülde esas olan, kişinin üzerine düşen sorumluluklarını, çaba ve gayretini tam anlamıyla yerine getirdikten sonra gerisini Allah'a havale etmesidir. Tevekkülün bir kefesinde tedbir diğer kefesinde teslimiyet olmalıdır.¹¹⁸ Nitekim Hz. Peygamber'in, devesini salarak yanına yaklaşmak isteyen bir kişiye “*Deveni sağlam bir kazığa bağla sonra tevekkül et*”¹¹⁹ demesi, kişinin hiçbir tedbire başvurmadan tevekküle başvurmanın yanlışlığına işaret etmektedir.

İslâm âlimleri tevekkülü bir inanç meselesi ve dindarlığın en önemli göstergelerinden biri olarak görmektedirler. Nitekim, Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), “tevekkül rızadan ibarettir” der.¹²⁰ İbnü'l-Cevzî (ö. 510/1116) ise, tevekkülün kulun kendi gücünü aşan hususlarda işin sonunu Allah'a havale etmesi olduğunu söyler.¹²¹ Tevekkül asla kadercilik olarak anlaşılmamalıdır. Zira tevekkül bir iş için gerekli çaba gösterildikten ve tüm önlemler alındıktan sonra işi tamamen yaratıcıya havale etmektir.¹²² Ayrıca Kur'an'da bildirildiği gibi, “*Kişinin önünde ve arkasında Allah'ın emriyle onu kayıt ve koruma altına alan takipçiler vardır. Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez. Allah herhangi bir toplumun başına bir kötülük gelmesini dilemişse, artık onun geri çevrilmesi mümkün değildir. Onların Allah'tan başka yardımcıları da bulunmaz.*”¹²³ Bu âyette belirtildiği üzere durum ne olursa olsun birey üzerine düşeni yapmalı ve sonuçlarını ilahi güce bırakmalıdır.¹²⁴

Her ne kadar tevekkülün kadercilik olmadığını söylesek de işi tamamıyla Allah'a havale ederek sünnetullahı devre dışı bırakan yanlış tevekkül anlayışlarının olduğu bir gerçektir. Bu durumda gerçek tevekkül, bütün sebeplerin ve tedbirlerin üzerinde nihaî belirleyici irade ve gücün Allah'a ait olduğuna inanmak, gerekli tedbirleri aldıktan sonra gerisini O'na havale etmektir.

¹¹⁷ Çağrı, “Tevekkül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41/3-4.

¹¹⁸ Muhammed Emin Yıldırım, *Nebevî Eğitim Modeli Darü'l-Erkam* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 198.

¹¹⁹ Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü'l-Tirmizî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Kıyâme”, 60; Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Mısır: Matbaatu's-Saade, ts.), 30/249.

¹²⁰ Ebü Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb* (Kahire: 1310 h), 2/2-38.

¹²¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn* (Kahire: 1403/1983), 2/116-148.

¹²² Meryem Şahin, “Tevekkül Yönelimi Ölçeği Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 18/40 (2020), 345-369.

¹²³ er-Ra'd 13/11.

¹²⁴ Mehmet Çınar, “Dini Tutum İle Psikolojik Sağlıklı Arasındaki İlişkide Tevekkülün Aracılık Rolünün İncelenmesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/2 (2022), 1183-1208.

Tevekkülün insan psikolojisine ve ruh sağlığına pek çok olumlu etkileri olduğu söylenebilir. Bunlar, ölümden sonra yok olma endişesine karşılık ebedi yaşama arzusunu tatmin etme, üstesinden gelemeyeceği olgular karşısında güç kazandırma ve başa çıkma becerileri geliştirmesi, yalnızlık hissinden kurtulması ve hayatın anlamının bulunması noktasında tevekkül önemli bir kazanımdır.¹²⁵ Zira yapılan bir araştırmada tevekkülün kabullenmeyi kolaylaştırdığı, kişilerarası iletişimi olumlu etkilediği, öfke kontrolünü sağladığı, iyimserliği arttırdığı, bakış açısını genişlettiği, sabır kazandırdığı, sakinleştirdiği, bencillik ve hırstan koruduğu, benlik saygısını artırdığı yönünde sonuçlar elde edilmiştir.¹²⁶ Kur'ân-ı Kerim'de, oğlu Yûsuf'un kaybolmasından dolayı çok üzülen Hz. Ya'kub'un her şeye rağmen Allah'a tevekkülünü dile getirerek meta-netini ve ümidini koruduğu anlatılır.¹²⁷

Kişi, bütün gayretine rağmen istediği sonucu elde etmemiş olsa bile, tevekkül inancı ile kendini kontrol edebilir. Kur'ân'da Şuayb'ın (a.s.) diliyle şunlar öğretilir: Şuayb de şöyle dedi: *“Ey kavmim! Bir de şöyle düşünün: Ya benim, rabbimden açık bir delilim varsa ve O bana tarafından güzel bir nasip vermişse! Size yasakladığımı kendim yapmak niyetinde değilim. Ben sadece gücümün yettiği kadar ıslah etmek istiyorum. Fakat başarmam Allah'ın yardımına bağlıdır. Yalnız O'na dayanıyor ve O'na yöneliyorum.”*¹²⁸ Kişi, bütün çabalarına rağmen başarılı olmadığında, *“meseleyi istediğim şekilde çözemesem de her şeyden haberdar olan ve bana yardım edecek bir güç var ki o sıkıntılarımı giderir”* diyerek, kendisini yaratanın kudretine teslim ettiğinde sıkıntısı büyük oranda azalacaktır.¹²⁹ Bu bilgilerden hareketle, doğru tevekkül anlayışının bireyin davranışlarını kontrol etme ve yönetmede etkili ahlâkî bir esas olduğu düşünülmektedir.

2.4. Hayâ

Sözlükte *“utanma, çekinme, tövbe, vazgeçme”* gibi anlamlara gelen hayâ, bir ahlâk kavramı olarak, kınanma endişesiyle kurallara aykırı davranmaktan kaçınmaktır.¹³⁰ Hayâ, insanın kötülüklerden sakınması ve onları terk etmesidir.¹³¹

¹²⁵ Kasım Karataş - Mustafa Baloğlu, “Tevekkülün Psikolojik Yansımaları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 19/1 (26 Haziran 2019), 110-118.

¹²⁶ Meryem Şahin - Hayati Hökelekli, “Tevekkül Psikolojisi: Nedenleri, Süreci ve Sonuçları Hakkında Nitel Bir Araştırma”, *International Journal of Social Inquiry* 12/2 (30 Aralık 2019), 801-836.

¹²⁷ Bk. Yûsuf 12/18, 67, 83, 86-87.

¹²⁸ Hûd 11/88.

¹²⁹ Gözütok, “Özdenetimde Din Eğitiminin Etkisi”, 21.

¹³⁰ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 246.

¹³¹ İsfahanî, *el-Müfredât*, 324.

Duygular, olumlu ve olumsuz olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. İnsanın davranışlarına yön veren, nefsin gayri meşru arzularına sınır koyan dini argümanlardan biri de hayâ duygusudur. Zira hayâ duygusu, Allah'ın kendisini her an gördüğünü düşünerek insanın yanlış bir şey yapmaktan çekinmesi, utanması; insanların kendisini ayıplamasından korkarak davranışlarına yön vermesi ve günahlarla arasına mesafe koymasıdır. Bu bağlamda hayâ, fitrî bir duygu olup kaynağını imandan alan, insanı kötülüklerden ve nefsin gayri meşru isteklerinden alıkoyan güçlü bir duygudur.

Kişinin kendini kontrol etme, özgüven, utangaçlık hissi ve empati gibi bazı duygular, çocuğun zihinsel ve biyolojik gelişimi esnasında zamanla ortaya çıkar ve sinir sisteminin gelişimi tamamlandığında olgunluk seviyesine ulaşır.¹³² Normal şartlarda birey, yanlış bir hareketinden dolayı ayıplanmaktan kaygı duyar ve utanır. Bu duygu onu yanlış davranışlardan alıkoyar. Tefsirlerin çoğunda A'râf Sûresi 26. âyette geçen "*libasü't-takva*" dan maksadın hayâ olduğu belirtilmektedir.¹³³ Takvanın "çekinmek" ve "korunmak" anlamına geldiğini göz önünde bulundurduğumuzda bu iki kelimenin ne kadar iç içe olduğu ve hayânın insan davranışlarını yönlendirmede ne kadar etkin olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Çekinme ve utanma anlamına gelen haya, kişinin Allah'tan, insanlardan ve hatta kendisinden utanarak yanlış davranışlardan kendini muhafaza etmesidir. Nitekim, "...*oysa Allah hak olanı açıklamaktan çekinmez...*"¹³⁴ âyetinde geçen "haya" kelimesinin "çekinmek" anlamına geldiği görülmektedir.

Ar olarak da bilinen utanma, beynin ön bölgesinde, sosyal becerileri kapsayan alana kaydedilmiş bir duygudur. Utanmanın tersi, duyarsızlık, yüz­süz­lük ve sorumsuzluktur. Halk arasında ar, iffet, edep, namus diye bilinen kavramlar hep bununla ilgilidir. Utanmaktan ve sorumluluktan yoksun, yüz kızartıcı suçları rahatlıkla işleyen, başkalarından çekinmeyen insanlar, kendilerini kolay kolay kontrol edemezler.¹³⁵ Nitekim İbn Mesud'dan yapılan rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Önceki Peygamberlerin insanların idraklerine sunduğu husus şudur ki, utanmadığın zaman istediğini yaparsın*"¹³⁶ Görüldüğü gibi, utanma duygusu, kaynağını imandan alan ve insanı kötülüklerden, hayâsızlıktan ve

¹³² Daniel Goleman, *Duygusal Zekâ*, çev. Banu Seçkin Yüksel (İstanbul: Varlık Yayınları, 2016), 356.

¹³³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12, 366; Razî, *Mefâtihu'l-gayb*, 14/222.

¹³⁴ el-Ahzâb 33/53.

¹³⁵ Tarhan, *Duyguların Psikolojisi*, 169.

¹³⁶ Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb Ebu'l-Kasım et-Taberânî *el-Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdi b. Abdülmecid (Kahire: Mektebeü İbni Teymiye, 1993), 17/235.

nefsin gayri meşru isteklerinden alıkoyan güçlü bir duygudur.

2.5. Ümit (Rağbet) ve Korku (Rehbet)

Sözlükte “ümit”, emel, beklenti ve istek gibi çeşitli anlamlara gelmektedir. Tasavvufta recâ kelimesiyle aynı anlamda kullanılan ümit kelimesi “kulun ilâhî rahmetin genişliğine bakarak rabbinin lütfunu kendine yakın hissetmesi, sonucun iyi olacağını düşünüp sevinmesi, celâli cemal gözüyle görmesi” şeklinde tanımlanmıştır.¹³⁷ Bu kelimenin bu şekilde yorumlanmasının gerekçesi “رجا” ve “خوف” kelimelerinin anlamca birbirlerine bağlı olmalarıdır.¹³⁸ Konuyla ilgili bir âyet-i kerimde şöyle buyrulur:

أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَىٰ رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ وَيَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ مَحْذُورًا

“Bu insanların yalvardıkları o varlıkların Allah’a en yakın olanları bile rablerine daha yakın olabilmek için vesile ararlar; O’nun rahmetini umar; azabından korkarlar. Rabbinin azabı gerçekten sakınılması gereken bir azaptır.”¹³⁹

Allah’ın azametini bilen O’nun azabından korkar ve O’na isyan etmekten kaçınır. Çünkü O’nun azabı korkulacak bir azaptır. Azabın mahiyetini bilmeyenler ise korkmazlar. Bu ise azabı korkulan azap olmaktan çıkarmaz. Sonsuz merhametini, lütfunu ve affediciliğini bilen ise, kendisine nimet vermesini ümit eder.¹⁴⁰ Kul, kâinattaki şefkat ve merhametinin boyutlarını düşündükçe her şeye rağmen Allah’ın rahmetinden ümit kesmez. Bu bağlamda kul, Allah’ın rahmetini dilemeli, azabından da çekinmelidir. Yani ümit ve korku arasında olmalıdır.

Allah Teâlâ, insana, bütün psikolojik yapısına uygun bir şekilde hitap etmektedir. İyilik ve kötülük, hayır ve şer, güzellik ve çirkinlik gibi birbirine zıt duygulara sahip olan insan, olumlu duygulara yönlentmek için “tergîb”; olumsuz duygulardan sakındırmak için de “terhib” yöntemine başvurulmaktadır.¹⁴¹ Ümit ve korku anlamına gelen “tergîb” ve “terhib” kelimeleri Enbiyâ Sûresinde Hz. Zekeriya ve ailesinden bahsedilirken mastar olarak geçmektedir:

فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَوَهَبْنَا لَهُ يَحْيَىٰ وَأَصْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُ إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا وَكَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ

¹³⁷ Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâle*, nşr. Abdülhalîm Mahmûd - Mahmûd b. Şerîf (Kahire: 1966), 317-319.

¹³⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 419.

¹³⁹ el-İsrâ 17/57.

¹⁴⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 20/358.

¹⁴¹ Görmez, *Kur'ân-ı Kerim'in İkili Anlatım Üslubu*, 111.

“Biz onun da duasını kabul ettik ve ona Yahyâ’yı verdik; eşini de bunun için elverişli kıldık. Onlar, hayır işlerinde koşuşurlar, umarak ve korkarak bize yalvarırlardı; onlar, bize karşı derin saygı içindeydiler.”¹⁴²

Erken dönem müfessirlerinden Taberî (ö. 310/923), tefsirinde bu âyette geçen “rağbet” ve “rehbet” sıfatlarını, fazlı, rahmeti ve keremini umarak Allah’a yönelmek; Allah’ın azabından ve ikabından çekinerek ve O’na asi olmaktan sakınmak olarak yorumlamaktadır.¹⁴³ Fahreddin er-Razî ilgili âyetin yorumunda Hz. Zekeriya ve ailesinin hayırda, sevap ve Allah’ın rahmetini kazanmada birbirleriyle yarışır derecede istekli oldukları, Allah’a olan derin saygı ve huşularından dolayı ise azabından çekinip korktuklarını söylemektedir.¹⁴⁴ Konuyla ilgili bir başka âyet de şöyledir:

De ki (Allah şöyle buyuruyor): “Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.”¹⁴⁵

İbn Abbas, Katade, Mücahid ve İbn Kesir gibi birçok müfessire göre bu âyette hitap, sadece mü’minlere değil, tüm insanlığıdır. Ancak hitabın genel olması, her tövbe edenin, günahlarının affedileceği anlamına gelmez. Çünkü bu âyetin peşinden, günahların affı, ancak tövbe etmekle birlikte, Allah’ın gönderdiği “hidâyete” tabi olmaya bağlamaktadır. Bu âyet, aslında şirkin karanlığında batmış olan katil, hırsız, zanî ve haydutlar için bir ümit ışığı olmuştur. Yani her halükarda “Allah’tan ümidinizi kesmeyin, O’na yönelin ve tövbe edin ki, affolunasınız. Allah sonsuz merhamet sahibidir.”¹⁴⁶

İnsanın doğasında en ufak bir ihtimalle de olsa umutlanma eğilimi vardır. Bu eğilim, insanı harekete geçiren, ayakta tutan bir güç ve enerjidir. Motivasyonun en önemli şartlarından biri de beklenti duymaktır. Ümidi olan kişi ancak harekete geçebilir. Bu duygu, insanı mutlu olmasını sağlayan temel etmenlerden biridir. Zor zamanlarda insanları, aileleri, toplumları ayağa kaldırmaya yetecek kadar kuvvetli bir rüzgârdır. Çünkü ümitvar olmak yenilgiyi kabul etmemektir.¹⁴⁷ Bu bağlamda ümit insanı hayata bağlayan, hayatta karşılaştığı sıkıntılarla mücadele azmini arttıran güçlü bir duygudur. Zira ümidini kaybeden kişi, kaybedecek bir şeyi kalmamıştır denilirse mübalağa edilmiştir denilemez.

¹⁴² el-Enbiyâ 21/90.

¹⁴³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 18/521.

¹⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb* 22/218.

¹⁴⁵ ez-Zümer 39/53.

¹⁴⁶ Mevdudî, *Tefhimu’l-Kur’ân*, 5/119.

¹⁴⁷ Tarhan, *Duyguların Psikolojisi*, 86-87.

2.6. Tövbe

Sözlükte pişman olmak, terk etmek ve geri dönmek anlamlarına gelen tövbe¹⁴⁸, kişinin yaptığı kötülükleri itiraf edip pişman olmasıdır. Şeriate göre tövbe, günahı terk etmek, yaptığına pişman olmak, bir daha aynı günahı işlemeyeceğine kesin karar vermek ve davranışlarını ıslah etmesidir.¹⁴⁹ Bu yönüyle tövbe kelimesi “geri dönmek” ve “yönelmek” anlamlarına gelmektedir. Zamanı geri sarmak mümkün değilse de geçmişte yapılan hatalardan geri dönmek her zaman mümkündür. İnsan için tövbe, isyandan dönüp itaate yönelmesi; Allah (c.c.)’a atfedildiğinde tövbe, O’nun, kuluna yönelip onu affettiği anlamına gelmektedir.¹⁵⁰ Tövbe, kişinin geçmişe dönük kendisiyle hesaplaşması ve öz eleştiri yapmasıdır. Hesaba çekilmeden önce kişinin kendisiyle hesaplaşmasıdır. Bu şekilde davrananın âhiretteki hesabı kolay olacaktır.

İslâm inancında günah işleme insan hayatının bir gerçeği olmakla beraber insana yapışık değildir. Ölüm anı hariç her zaman tövbe ile günahlardan kurtulmak mümkündür. Tövbe kapısının sürekli açık tutulması, insana hatalarını düzeltmesi ve kendisiyle yüzleşme cesaretini göstermesi için bir fırsat olup oto kontrolünü sağlamaya matuf ilahî bir lütuftur. Bu bağlamda tövbe, temiz fitrata bir geri dönüştür. Bunun için tövbe etmek âyet ve hadislerle sürekli tavsiye edilmiştir. “*Evet, kim tövbe edip erdemli davranırsa bu durumda gerektiği şekilde Allah’a yönelmiş olur.*”¹⁵¹ Yani, sonunda dönüş Allah’adır. Çünkü gerçek sığınak yalnızca Allah’tır. Yalnızca O, insanı davranışları nedeniyle mükâfatlandırabilir veya günahları münasebetiyle cezalandırabilir.

İnsanın hatalarını kabul edip tövbe etmesi olgunluğuna işarettir. Çünkü insan, benliğine düşkün olan bir varlıktır. Kolay kolay benliğine toz kondurmak istemez. Hatalarına karşı tabiri caiz ise kör ve sağır gibi davranmaktadır. Her şeyi görür fakat hatalarını görmez. Hatalardan beri olmayan insanın zaman zaman bakışlarını iç âlemine yöneltmesi, hatalarını görüp onlarla yüzleşme cesaretini göstermesi, hatalarıyla arasına mesafe koyması bir zayıflık olmayıp aksine bir erdemliktir. Çünkü en büyük irfan kişinin hatalarını hiçbir mazeretin arkasına sığınmadan olduğu gibi kabul etmesi, hatalarıyla arsına mesafe koymasındır.¹⁵² Bu anlamda pişmanlık anlamına gelen tövbenin davranışlara yön vermede önemli bir işlevi bulunmaktadır.

¹⁴⁸ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 454; Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 92.

¹⁴⁹ İsfahanî, *el-Müfredât*, 200.

¹⁵⁰ Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 1/66.

¹⁵¹ el-Furkân 25/71.

¹⁵² Musa Turşak, *Kur'an'da Öz Eleştiri* (Ankara: İksad Yayınları, 2020), 146.

SONUÇ

Bu makalede, ulvî bir gaye ile yaratılan insanın kendini geliştirme ve insan-ı kamil olma sürecinde davranışlarını yönetme ve kontrol etmesinden bahsedilmektedir. Kur'ân'a göre hayatın devamı için temel ihtiyaçların meşru yoldan karşılanması esastır. Ancak, nefsin doyumsuz, ölçsüz istekleri ve dürtüleri de bulunduğu malumdur. Buna karşı Kur'ân'ın rehberliğinde inanç ve ahlâka dair kavramlar vasıtasıyla bu dürtüleri kontrol etmenin önemi aşikârdır. Konu ile ilgili âyetler ve bu âyetlerin ihtiva ettiği ahlâkî kavramlar bu önemi yeterince ifade etmektedirler.

Mü'minler için bir hidâyet kaynağı olan Kur'ân, daha ilk günden muhataplarının tasavvurlarından başlayarak akıl ve ruh dünyalarını vahyin rehberliğinde yeniden inşa etmeye çalışmıştır. Cahiliye döneminin eksik ve yanlış düşüncelerini düzelterek tevhid inancına ters düşen inanç ve uygulamaları temelden kaldırmıştır. Bunun için, insanın yaratılış gayesine uygun yaşamasını temin edecek inanç esasları, ibadetler ve ahlâkî prensiplerin üzerinde inşa edileceği kavramları öğretmek için başlamıştır. Çünkü her bir kavram; kişinin olayları ve hayata dair her şeyi kendisiyle ölçtüğü birer ölçü birimidir. Kavramların doğru anlaşılması ve yerli yerinde kullanılması, sağlam bir akidenin üzerine doğru yapıların inşa edilmesi bakımından son derece önemlidir. Bu bağlamda, sağlam karakter ve şahsiyetin oluşturulması öncelikli hedef olmuştur.

Benlik, insanın özü ile ilgili bir kavram olup gelişmeye açıktır. “Kendini bilen Rabbini bilir, Rabbini bilen haddini bilir” ilkesinden hareketle kendisini doğru konumlandıran kişi, davranışlarını kontrol etmede sıkıntı çekmez. Düşüncelerin duyguları, duyguların ise davranışları etkilediği gerçeğinden hareketle bunları kontrol edenin bir nevi kaderine yön verdiği söylenebilir. Bu bağlamda, insanın, düşünce, duygu ve davranışlarını bir bütün olarak kontrol altına alması, onları yönetebilmesi ancak sağlam bir inançla ve Kur'ânî kavramlarla mümkün olduğu öngörülmektedir.

Kur'ân, kendisini kötü arzuların arındırmanın kurtuluşa ereceği, tümünden kötülüğe gömenlerin ise helak olacağını ifade etmektedir. Bu bağlamda, kişinin olgunlaşması için bakışlarını zaman zaman davranışlarına yöneltmesi, Kur'ân'ın rehberliğinde davranışlarına yön vermesi, nefsin gayri meşru ve ölçsüz isteklerini kontrol altına alması bir olgunluk göstergesidir. Kur'ân bunu sağlamaya çalışırken, başta Allah'a, meleklere ve âhiret gününe inancı ve bu inançlara dayalı kavramları kullanmaktadır. Bir yandan cennet ve cennet nimetlerinden söz ederek insanları güzel davranışlara sevk ederken, diğer yandan cehennem ve cehennem azabından söz ederek insanları kötü davranışlardan sakındırmaya çalışmaktadır. Ayrıca sabır, tevekkül ve hayâ gibi güzel ahlâka dayalı kavramlarla insanların oto kontrollerini rahatlıkla yapmalarının önü açılmıştır.

İslâm eğitim anlayışında, özellikle fıkıh, kelâm ve tasavvufta başarılı bir şekilde uygulanan oto kontrol meselesinin günümüzde yeniden öncelikli bir konu olarak ele alınması, müfredatlara konulması ve uygulanması son derece önemlidir. Böylelikle arzulan dindar, kendisiyle ve yaşadığı toplumla barışık bir nesil yetiştirilmiş olur.

KAYNAKÇA

Aypay, Ayşe. “Ahlâk (Törel) Gelişimi”. *Eğitim Psikolojisi*. ed. M. Engin Deniz. Ankara: Maya Akademi, 2013.

Aydın, Hayati. *Kur'ân'da Psikolojik İkna*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2006.

Altaş, Nurullah - Arıcı, İsmail. “Din Eğitiminin Bilimselleşme Süreci”. *Din Eğitimi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 9. Basım, 2018.

Bahadır, Abdulkerim. *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2011.

Bakırcıoğlu, Rasim. *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2. Basım, 2016.

Bardakoğlu, Ali. *İslâm Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 3. Basım, 2017.

Bilgin, Abdulcelil. *Kur'ân'daki Deyimler ve Zemahşeri'nin Keşşaf'ı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Cabirî, Muhammed Abid. *Arap Ahlâkî Aklı*. İstanbul: Mana Yayınları, 2015.

Cezviyye, İbn Kayyim. *Esmâü'l-Hüsna*. der. Yusuf Ali Büdeyvi vd. trc. Hanîfî Akın vd. İstanbul: Polen Yayınları, 2007.

Cezviyye, İbn Kayyim. *Medâricü's-sâlikîn*. Kahire: 1403/1983.

Clark, Robert E. “Elementary-age Children”. *Christian Education: Foundations for the future*. ed. Robert E. Clark. Lin Jhonson and Allyn K. Solat. Chicago: Moody Press, 1991.

Çağrı, Mustafa. “Ahlâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/1-9. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Çağrı, Mustafa. “Tevekkül”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/3-4. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Çelebi, İlyas. “Melekler”. *İslâm'da İnanç Esasları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 24. Basım, 2016.

Çınar, Mehmet. “Dini Tutum İle Psikolojik Sağlık Arasındaki İlişkide Tevekkülün Aracılık Rolünün İncelenmesi”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* (22/2) 2022.

Dağ, Mehmet. *Kur'ân'da Üslub Diyalektiği İltifat*. Ankara: Salkımsöğüt Yayınları, 2008.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmet. *Sünenü'd-Dârekutnî*. thk. Şuayb Arnavutî. Beyrût: Müessesetü'r-Risale, 2004.

Deniz, Gürbüz. “Meleklerle İman Neden Önemlidir?”. *Journal of Islamic Research* 32/3 (2021), 537- 547.

Draz, Muhammed Abdullah. *Kur ’ân Ahlâkı*. trc. Emrullah Yüksel - Ünver Günay. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.

Dönmez, İbrahim Kâfi. “Sedd-i Zerâi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 02.12.2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sedd-i-zerai>

Düzdağ, M. Ertuğrul. *Mehmet Akif Ersoy’un Tefsir Yazıları ve Vaazlar*. Ankara: DİB Yayınları, 3. Basım, 2016.

Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982.

Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî. *Sünen-i Ebi Dâvûd*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *es-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Elbanî, Muhammed Nasiruddin. *Camiu’s-Sağir ve Ziyade*. Beyrût: el-Mektebu’l-İslâmî, 1986.

Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’d-Dîn*. trc. Ahmet Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınları, 1989.

Goleman, Daniel. *Duygusal Zekâ*. çev. Banu Seçkin Yüksel. İstanbul: Varlık Yayınları, 2016.

Görmez, Hatice. *Kur ’ân-ı Kerîm’in İkili Anlatım Üslubu Bağlamında Terğib ve Terhib*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.

Gözütok, Şakir. “Özdenetimde Din Eğitiminin Etkisi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/2 (Aralık 2017).

Hicazî, Muhammed Mahmud. *et-Tefsiru’l-Vadîh*. Beyrût: Daru’l-Ceyli’l-Cedid, 1991.

İsfahanî, Rağıp. *El-Müfredat*. trc. Abdalbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur ’âni’l-Azim*. Beyrût: Daru’l-Ma’rife, 2010.

İbn Mâce, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbni Mâce*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

İbn Manzûr, Ebû’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed İbn Mükerrerem. *Lisânü’l-‘Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebir. Kahire: Daru’l-Maarif, 1119.

İzutsu, Toshihiko. *Kur ’ân ‘da Allah ve İnsan*. trc. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975.

İzz b. Abdüsselam. *Şeceretü’l-meârif ve’l-ahval*. thk. İyad Halid Tabba’. Beyrût: Daru’l-Fikri’l-Muasır, 2006.

Karaca, Faruk. “Dini Pratikler. Nefs Muhasebesi ve Allah Şuuru”. *Ekev Akademi Dergisi* 1/4 (Mayıs 1999).

Karagöz, İsmail. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: DİB Yayınları, 2010.

Karasu, Teceli. *Din Eğitiminde İşlevsel Akıl*. İstanbul: Araştırma Yayınları, 2021.

Karaman, Hayreddin vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları, 2007.

Karataş, Kasım - Baloğlu, Mustafa. "Tevekkülün Psikolojik Yansımaları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 19/1 (26 Haziran 2019). 110-118.

Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kur'ân'da Psikolojik Yöneliş*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2016.

Kızılabdullah, Yıldız - Yürük, Tuğrul. "Din Eğitimi ve Öğretiminin Temelleri". *Din Eğitimi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensarî. *el-Cami' li ahkami'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdunî. Kahire: Daru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964.

Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *er-Risâle*. nşr. Abdülhalîm Mahmûd - Mahmûd b. Şerîf. Kahire: 1966.

Kutub, Seyyid. *Fî Zilâl'il-Kur'ân*. çev. Mehmet Yolcu vd. İstanbul: Dünya Yayınları, 1989.

Levis Ma'luf. *el-Müncid fi'l-Luğa ve'l-İlam*. Beyrût: Daru'l-Maşrık, 1960.

Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed b. MahmudEbû Mansûr. *Te'vilatü Ehli Sünne*. Beyrût: Darü Kütübî'l-İlmiyye, 2005.

Mevdudî, Seyyid Ebu'l-A'lâ. *Tefhimu'l-Kur'ân*. trc. Muhammed Han Kayani vd. İstanbul: İnsan Yayınları, ts.

Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.

Nesâî, Ebû 'Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali. *Sünenü'n-Nesâî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Razî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrût: Daru İhyau't-Türas el-Arabi.1420h.

Serahsi, Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl. *el-Mebсут*. Mısır: Matbaatu's-Sade. ts.

Şahin, Meryem - Hökelekli, Hayati. "Tevekkül Psikolojisi: Nedenleri, Süreci ve Sonuçları Hakkında Nitel Bir Araştırma". *International Journal of Social Inquiry* 12/2 (30 Aralık 2019).

Şahin, Meryem. "Tevekkül Yönelimi Ölçeği Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması". *Değerler Eğitimi Dergisi* 18/40 (2020).

Şevki Dayf, *el-Mu'cemü'l-Vasit*. Kahire: Mektebetu's-Şarki'd-Devliye. 4. Basım, 2003.

Taberani, Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb Ebu'l-Kasım. *El-Mu'cemu'l-Kebir*. thk. Hamdi b. Abdülmecid. Kahire: Mektebeü İbni Teymiye, 1993.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vil-i Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru'l-Hicr, 2001.

Tarhan, Nevzat. *Duyguların Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.

Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer. *Makâsıdu'l-Kelâm fi 'Akâidi'l-İslâm*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 2019.

Tirmizî, Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Topaloğlu, Bekir. “Âhîret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/543-548. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Topaloğlu, Bekir. vd. *İslâm’da İnanç Esasları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 24. Basım, 2016.

Turşak, Musa. *Kur’ân’da Öz Eleştiri*. Ankara: İksad Yayınları. 2020.

Türküm, Sibel. *Eğitim Psikolojisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık öğretim Fakültesi Yayınları. 2014.

Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah. *Tefsîrû’t-Tüsterî*. Beyrût: Daru’l-kütübi’l-İlmiyye, 2001.

Uludağ, Süleyman. “Takva”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/484-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Uludağ, Süleyman. “Murakabe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/204. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur’ân Dili*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2013.

Yıldırım, Muhammed Emin. *Nebevî Eğitim Modeli Darü’l-Erkam*. İstanbul: Siyer Yayınları. 2018.

Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an Hakâiki gavamidu’t-tenzil*. Beyrût: Daru’l-Kitabi’l-Arabiyye, 1407h.